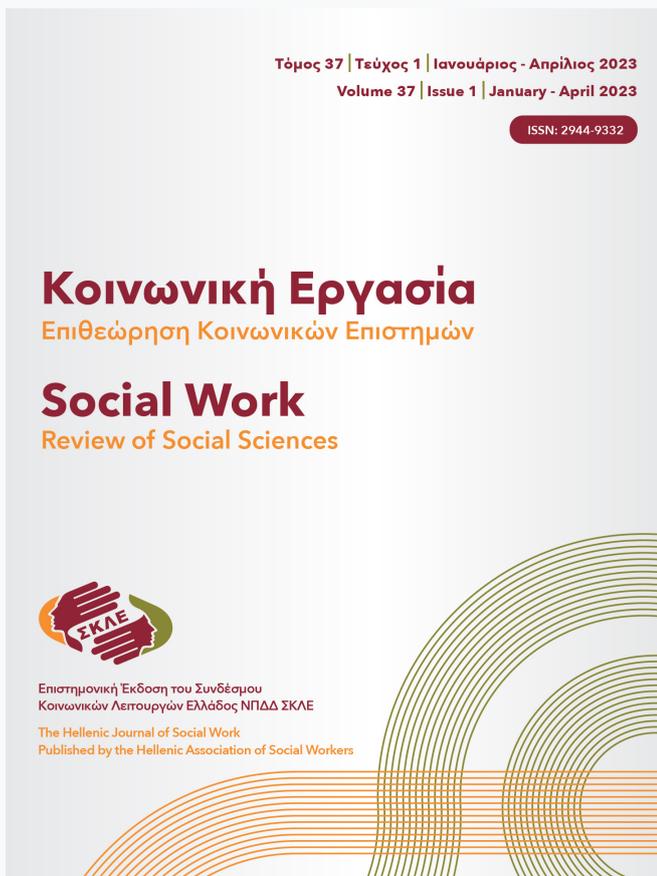

Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών

Τόμ. 37, Αρ. 1 (2023)

1/2023

Έμφυλη βία και κρατική εξουσία: ο αθέατος αγώνας των γυναικών μέσα από τις ιστορικές διαδρομές

Κωνσταντίνα Σκλάβου

doi: [10.12681/socialwork-rss.36258](https://doi.org/10.12681/socialwork-rss.36258)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκλάβου Κ. (2023). Έμφυλη βία και κρατική εξουσία: ο αθέατος αγώνας των γυναικών μέσα από τις ιστορικές διαδρομές. *Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 37(1), 59-78.

<https://doi.org/10.12681/socialwork-rss.36258>

Έμφυλη βία και κρατική εξουσία: ο αθέατος αγώνας των γυναικών μέσα από τις ιστορικές διαδρομές¹

Σκλάβου Κωνσταντίνα¹

¹ Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αποτυπώσει την εικόνα των γυναικών και τους πολλαπλούς ρόλους που ανέλαβαν στα χρόνια από το 1923 - 1974, καταγράφοντας την ορατή και μη ορατή βία και τις επιπτώσεις στη ζωή τους σε μια μακροχρόνια και παραγμένη ιστορική περίοδο μέσα από το αφήγημα των ιδίων. Δεδομένου ότι η δράση τους συνεπαγόταν την εύρυθμη και δυναμική λειτουργία ομάδων, κοινοτήτων ή και συλλογικών μορφών δράσης και αντίστασης, μέσα από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, τις ιστορικές πηγές, αλλά και την ποιοτική αποτύπωση των βιωμάτων τους, στοχεύουμε στην ανάδειξη της δικής τους φωνή και την καταγραφή του γυναικείου αφηγήματος στις ιστορικές διαδρομές.

Λέξεις-κλειδιά: Έμφυλη βία, Γυναικείο αφήγημα, Αντίσταση, Εμφύλιος, Δικτατορία, Κρατική βία.

Στοιχεία Επικοινωνίας: Κωνσταντίνα Σκλάβου, ksklavou@uniwa.gr

¹ Το παρόν άρθρο αποτελεί τμήμα της Μεταδιδακτορικής Έρευνας με τίτλο «Ο αθέατος αγώνας των γυναικών στην Κατοχή, στην Αντίσταση και στη Χούντα. Έμφυλη Βία και Κρατική Εξουσία», η οποία ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2023, υπό την επίβλεψη του κ. Στράτου Γεωργούλα, Καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας, του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Εισαγωγή

«...υπάρχει επίσης μια ακόμη εμπειρία που με όρισε...εκεί...όπου η μνήμη γίνεται πολύ επώδυνη και η κρίση δεν είναι ξεκάθαρη...» *Κίττυ Αρσένη*².

Όταν οι εθνικές ιστορίες ξεκίνησαν να συμπεριλαμβάνουν τις γυναίκες στην αφήγησή τους, η διάσταση του φύλου τις αφορούσε μόνο στα πεδία που ήταν ορατές ως δρώντα υποκείμενα, δηλαδή στο ρόλο τους ως μέλη της οικογένειας και κυρίως ως τροφοί των παιδιών ή στην καθημερινότητα και στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, μέσα σε κοινωνίες που τον πρώτο λόγο και τον απόλυτο έλεγχο είχαν οι άνδρες. Η γυναικεία παρουσία σχετιζόταν σχεδόν αποκλειστικά με την αναπαραγωγή, την παραγωγή, αλλά και την εύρυθμη λειτουργία και διαχείριση των σχέσεων στην οικογένεια (Βερβενιώτη, 2021). Επομένως είναι χρήσιμο σε συνάρτηση με τις προσωπικές αφηγήσεις να αναδεικνύονται θέματα όπως οι ρόλοι, οι συμπεριφορές, οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, η αλληλοδιαπλοκή ατομικών και συλλογικών σχεδίων, αλλά και ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του ατόμου, στα πλαίσια της κριτικής της διάστασης ατόμου-κοινωνίας για την κατασκευή της μνήμης σε επόμενα χρόνια (Archambault, 2016). Πολλές καταγραφές και συλλογικές μαρτυρίες λοιπόν προκύπτουν από το «δίκτυο σχέσεων», το οποίο μπορεί να αποτελέσει ένα εννοιολογικό εργαλείο που αναδεικνύει τα μικρό περιβάλλοντα, όπως αυτό της οικογένειας, ως δρούσες ομάδες και όχι ως παθητικούς δέκτες των όποιων εξωτερικών αλλαγών (Van Boeschoten, 2003).

Επιπλέον η μελέτη της ιστορίας σε παραγμένες περιόδους ανασύρει στην επιφάνεια κοινωνικά και πολιτισμικά θέματα και την έμφυλη διάσταση αυτών, καθώς τις περισσότερες φορές η κρατική εξουσία και οι μηχανισμοί της μετατρέπονται σε όργανα επιβολής κανόνων και υποταγής και πλήττουν δυσανάλογα τα πιο αδύναμα μέλη της κοινωνίας (Cohen, 1991). Πλήθος ερευνών μέχρι και τις μέρες μας (Colombini, 2002; Gardam & Chalesworth, 2000; Gokalp Kultu, 2014; Lindsey-Curtet et al., 2004; Turshen, 2001, 2000) έχουν καταγράψει τις βαρβαρότητες και την ανεξέλεγκτη άσκηση διαφόρων μορφών βίας σε γυναίκες και παιδιά, αγόρια και κορίτσια κατά τη διάρκεια εμφυλίων και πολεμικών συγκρούσεων, με αποτέλεσμα την απώλεια ή την απειλή της ζωής και της σωματικής τους ακεραιότητας. Οι βιασμοί, οι δολοφονίες και οι ακρωτηριασμοί αποτελούν κοινές πρακτικές για νικητές και ηττημένους (Wood, 2018, 2009; Sklanou, 2019), ενώ σε περιοχές που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση επί σειρά ετών έχουν καθιερωθεί πρακτικές όπως η σεξουαλική δουλεία και το trafficking με θύματα κυρίως τις γυναίκες και τα παιδιά³ (van der Kolk et al., 1996).

Η έννοια του τραύματος και οι επιπτώσεις

Η λέξη τραύμα είναι ελληνική. Η ετυμολογία της προέρχεται από την αρχαιοελληνική λέξη «τραῦμα» και το ρήμα «τιπρώσκω» που σημαίνει πληγώνω, τραυματίζω. Αρχικά η λέξη χρησιμοποιήθηκε στην ιατρική (trauma, injury), διότι αφορά στη βίαιη λύση της συνέχειας των ιστών του δέρματος, ως αποτέλεσμα κάποιου εξωτερικού παράγοντα – αιτίου (πτώση, πρόσκρουση, είσοδος ξένου σώματος κ.τλ.), που υπερβαίνει τη φυσική αντοχή των ιστών ή των οργάνων. Στην ψυχολογία η λέξη τραύμα σηματοδοτεί, κατά αναλογία, την ψυχική βλάβη, που μπορεί να προκαλέσει ένα γεγονός ή ένα συμβάν, το οποίο αποθηκεύεται στη μνήμη του ατόμου και μπορεί να το επηρεάσει μακροπρόθεσμα (Κωστελέτος και συν., 2020). Αποτελούν δηλαδή έναν ψυχολογικό ή συναισθηματικό κλονισμό που θέτει σε κίνδυνο την υγεία

² Από το βιβλίο της Κίττυ Αρσένη, *Μπουμπουλίνας 18*.

³ United Nations Security Council (2019). *Conflict related sexual violence*. Available in:

<https://www.un.org/securitycouncil/content/reports-submitted-transmitted-secretary-general-security-council-2019>

και την ψυχική ακεραιότητα, άμεσα και μακροπρόθεσμα, αλλά και την ικανότητα του ατόμου να «επανορθώσει» και να απαρτιώσει τις τραυματικές εμπειρίες.

Σε μια αιφνίδια κατάσταση εγρήγορσης για έναν κίνδυνο, ο φόβος και το στρες προκαλούν τα σωματικά συμπτώματα που προετοιμάζουν το σώμα για δράση και αντίδραση. Αυτά είναι εμφανή στον αρχέγονο μηχανισμό «πάλης ή φυγής» (fight or flight), που αφορά σε μια σύνθετη αλληλεπίδραση αρκετών συστημάτων του σώματος, η οποία οδηγεί σε αυξημένους σφυγμούς, αυξημένη αρτηριακή πίεση, συχνότητα αναπνοής και παροχής αίματος στους μυς, εστίαση της προσοχής στο γεγονός και επαγρύπνηση (Perry, 1996)⁴. Η εμφάνιση διαφόρων συμπτωμάτων είναι φυσιολογική μετά την έκθεση σε τραύμα και από μόνη της δεν σηματοδοτεί παθολογία. Στην πραγματικότητα δε, ορισμένα συμπτώματα μπορεί να είναι αναμενόμενα ως προσαρμοστικά, ιδίως όταν ο κίνδυνος επιμένει. Το τραύμα μπορεί να εκδηλώνεται με έντονο τρόμο και απόγνωση, φόβο, ευερεθιστότητα, άγχος και κατάθλιψη καθώς επίσης και μνήμες των τραυματικών γεγονότων (Zannas et al., 2015).

Πολλοί θεωρητικοί προσπάθησαν να αποτυπώσουν τις διαστάσεις και τις επιπτώσεις του ψυχικού τραύματος μέσα από την επιστήμη τους. Η μελέτη τους γνώρισε περιόδους εντατικής έρευνας που εναλλάσσονταν με περιόδους λήθης. Σύμφωνα με την Herman (1992) οι έρευνες ξεκίνησαν τον 19^ο αιώνα⁵, εγκαταλείφθηκαν και επανεκκινήθηκαν μετά από πολλά χρόνια στην Αγγλία και την Αμερική, μετά τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια μετά τον πόλεμο του Βιετνάμ⁶. Τα τελευταία χρόνια (αρχικά μέσα από τους αγώνες και τα αιτήματα των γυναικείων κινημάτων), η έρευνα επικεντρώθηκε στη διακρίβωση του ψυχικού τραύματος στα πλαίσια της βίας μέσα στην οικογένεια και δη της σεξουαλικής. Αυτό συνέβη σε μια πρώτη προσπάθεια ανίχνευσης της σχέσης ανάμεσα στις ψυχοτραυματικές εμπειρίες και στις επιπτώσεις τους, τόσο τις άμεσες (αυπνία, μούδιασμα, εφιάλτες, ψυχική αποσύνδεση και άλλα), όσο και στις έμμεσες μακροχρόνιες (χρήση ουσιών, παραβατική συμπεριφορά, μετατραυματικό στρες και άλλα) (Herman, 2015).

Φαίνεται ότι η έρευνα για το ψυχικό τραύμα και η ανάδειξη των σοβαρών επιπτώσεών του, προσκρούουν διαχρονικά επάνω σε «περίεργα» εμπόδια. Πρέπει συνεχώς να αντιμάχεται την τάση των ανθρώπων να μειώνουν ή να διαψεύδουν τις αφηγήσεις των θυμάτων, ώστε τα γεγονότα να κρατούνται στην αφάνεια. Η αντιμετώπιση των θυμάτων διαμορφώνεται στο πλαίσιο ενός περίεργου διπόλου, με το διάλογο συχνά να εξαντλείται σε επιχειρήματα για το αν τους αξίζει «φροντίδα ή απομόνωση». Ο Leo

⁴ Η διάγνωση της διαταραχής μετά από ένα ψυχοτραυματικό γεγονός στην ψυχιατρική αφορά στην Διαταραχή Μετατραυματικού Στρες (Post Traumatic Stress Disorder – PTSD). Η μετατραυματική διαταραχή χαρακτηρίζεται από επεισόδια εισβολής/επαναβίωσης του τραύματος, αποφυγής/μούδιασματος και διεγερσιμότητα. Σε συνέχεια αυτής μπορεί να εμφανιστούν παρόμοια με αυτά του τραύματος ή άλλα συμπτώματα όπως, απροσδιόριστο άγχος, διαταραχές ύπνου και εφιάλτες, διαταραχές στη διατροφή, αμνησία, αποσύνδεση, έλλειψη απαντητικότητας, μούδιασμα, κοινωνική απομόνωση, υπερεπαγρύπνηση, ευερεθιστότητα, δυσκολία συγκέντρωσης και παρορμητικότητα (Erugar, Maltby, Vostanis, 2018).

⁵ Η έρευνα αυτή ξεκίνησε στη Γαλλία μέσα σε ένα δημοκρατικό και αντί – εκκλησιαστικό πνεύμα και αφορούσε την υστερία, ως αρχέτυπη ψυχική διαταραχή των γυναικών. Η μελέτη της υστερίας είχε εξάψει τη φαντασία του κοινού, ενώ μεγάλο κύρος έδωσε στο θέμα ο Σαρκώ με την ενασχόλησή του με το θέμα και τη σοβαρή επιστημονική έρευνα που διεξήγαγε. Ο ίδιος μελέτησε γυναίκες, ασθενείς του από το άσυλο Σαλπεντιέρ, οι οποίες είχαν υποστεί σοβαρή και επαναλαμβανόμενη βία στη ζωή τους. Πριν από τον Σαρκώ όλοι πίστευαν ότι οι υστερικές γυναίκες προσποιούνταν τις άρρωστες και η θεραπεία τους αφήνονταν σε υπνωτιστές και πρακτικούς θεραπευτές. Μετά τον θάνατό του, τη σκυτάλη στο θέμα ανέλαβε ο Φρόυντ με την γνωστή σε όλους μας επιστημονική πορεία και την ανάπτυξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας, μελετώντας το τραύμα ως βασικό αίτιο της υστερίας.

⁶ Για την περιγραφή αυτών των αντιδράσεων έχει χρησιμοποιηθεί ένας αριθμός όρων οι οποίοι συνήθως εφαρμόζονται σε καταστάσεις πολεμικών μαχών, όπως κόπωση μάχης (battle fatigue), τραυματικό σοκ (shell shock), νεύρωση μάχης (combat neurosis) και νεύρωση πολέμου (war neurosis), κλονισμός από τους βομβαρδισμούς ή νεύρωση από τις μάχες (shell shock – combat neurosis).

Eitinger⁷, θέλοντας να περιγράψει τον άνισο αγώνα των θυμάτων, την προσπάθεια του θύτη να αποφύγει να λογοδοτήσει για τα εγκλήματά του, αλλά και της κοινωνίας να επιτευχθεί η λήθη, αναφέρει «...ένα πέπλο λησμονιάς πέφτει επάνω σε κάθε τι οδυνηρό και δυσάρεστο. Οι δύο πλευρές στέκονται αντιμέτωπες. Από την μια πλευρά είναι τα θύματα που πιθανώς, θέλουν να ξεχάσουν αλλά δεν μπορούν. Από την άλλη εκείνοι, οι οποίοι και θέλουν πολύ να ξεχάσουν και το καταφέρνουν...σε αυτόν τον σιωπηλό και άνισο διάλογο, ο πιο αδύναμος, είναι ο χαμένος...».

Εξίσου σημαντικοί παράγοντες είναι το φύλο και η ηλικία. Σύμφωνα με έρευνα για τις διαφορές του φύλου σε σχέση με το μετατραυματικό στρες, οι γυναίκες έχουν 2 με 3 φορές περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν Μετατραυματική Διαταραχή σε σύγκριση με τους άνδρες (Olf, 2017). Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αλληλεπίδραση που έχουν οι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες σε συνάρτηση με τους βιολογικούς (όπως για παράδειγμα η έκκριση ωκυτοκίνης), καθώς και στα διαφορετικά είδη τραύματος που βιώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες στη ζωή τους (οι γυναίκες, κατά κανόνα, εκτίθενται σε μεγαλύτερης βαρύτητας τραύματα και συνήθως πιο νωρίς στη ζωή τους). Τέλος, η πρώιμη έκθεση στο τραύμα επιφέρει σοβαρές συνέπειες στην νευροβιολογική ανάπτυξη του παιδιού, καθώς και στην ανάπτυξη του εγκεφάλου (Perry et al., 1995). Η ηλικία λοιπόν, εκτός από το φύλο, φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην αντίδραση στο τραύμα, καθώς όσο πιο ευάλωτο και αβοήθητο αισθάνεται το θύμα, τόσο πιο πολύ θυματοποιείται, δεν είναι ικανό να διαφύγει και παγιδεύεται. Τέλος το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο, φαίνεται να συντελεί στην αντιμετώπισή του, τόσο σε σχέση με την πρόσβαση σε μέσα, πόρους και υπηρεσίες, όσο και στους τρόπους διαχείρισης που θα αναπτύξει ένα άτομο.

Η άμεση, η δομική και η πολιτισμική βία στα πλαίσια της κρατικής εξουσίας

Η ανάπτυξη του κλάδου της κριτικής εγκληματολογίας ανέδειξε το ρόλο του κράτους στην παραγωγή της εγκληματικότητας και διατηρεί στις βασικές αρχές της την παραδοχή ότι η κοινωνική κατασκευή του εγκλήματος και η εγκληματοποίηση αντιμετωπίζονται ως στρατηγικές κοινωνικού ελέγχου στα πλαίσια πειθαρχιών και ποινών από την αγορά (εργασίας), την κοινωνία (κοινωνικός έλεγχος) και το κράτος (με την ευρύτερη έννοια). Επιπλέον ανέδειξε τη διάσταση ότι το παραγόμενο αποτέλεσμα, το έγκλημα, δημιουργεί συνοχή ανάμεσα στους νομοταγείς πολίτες που συσπειρώνονται κατά των εγκληματιών. Επομένως τόσο το έγκλημα, όσο και το εκάστοτε σύστημα ποινικής δικαιοσύνης πρέπει να μελετώνται στο συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, στο οποίο λαμβάνουν χώρα (Spitzer, 1975). Ο Νορβηγός ερευνητής της ειρήνης Johan Galtung, αναλύει τους όρους που αφορούν στην άμεση, την έμμεση/δομική και πολιτισμική βία. Οι έννοιες της άμεσης, της δομικής και της πολιτισμικής βίας, ταυτίζονται, κατά τον Galtung (1987), αντίστοιχα με το γεγονός και τη διαδικασία που αφορά στις αυξομειώσεις της, ενώ η πολιτισμική βία συνιστά τη σταθερά που παραμένει αναλλοίωτη σε βάθος χρόνου. Η βία δε είναι ποικιλόμορφη και πολυδιάστατη, εμφανίζεται τόσο μέσα στο ίδιο το άτομο, όσο και μεταξύ των ατόμων και ασκείται σε κάθε περίπτωση, κατά την οποία «ο άνθρωπος επηρεάζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε η σωματική και πνευματική του πραγμάτωση να είναι ελάχιστος βαθμού σε σχέση με τη δύναμη πραγμάτωσή του» (Galtung, 1969). Είναι η ορατή, φυσική (ή και ψυχική) βλάβη που προξενείται από έναν άνθρωπο σε έναν άλλο, η οποία είναι δυνατόν να οδηγήσει και στο θάνατο και προκαλεί άμεση καταστροφή. Ο πόλεμος για παράδειγμα είναι μια μορφή άμεσης βίας (Galtung, 1976). Η πολιτισμική βία αφορά σε εκείνες τις όψεις της κουλτούρας, της συμβολικής σφαίρας του κόσμου μας

⁷ Ο Leo Eitinger, ψυχίατρος, εργάστηκε με επιζώντες από ναζιστικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Eitinger, L. (1980). The Concertation Camp Syndrome and its Late Sequela. In Dimsdale J.E. (Ed.) *Survivors, Victims and Perpetrators* (pp. 127 – 162). New York: Hemipshere Publishing Corp.

(θρησκεία, ιδεολογία, γλώσσα, τέχνη, εμπειρική και εφαρμοσμένη επιστήμη – λογική και μαθηματικά), οι οποίες χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να δικαιολογούν ή να νομιμοποιούν την άμεση ή δομική βία (Galtung, 1990).

Συναφής στην οπτική της κριτικής εγκληματολογίας είναι ο όρος “εγκλήματα του κράτους” (state crimes). Ο όρος διατυπώθηκε από τον William Chambliss, το 1988, καθώς η κρατική βία ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί ένα μέσο επιβολής πρακτικών και ελέγχου, μέσω της αστυνομίας ή του στρατού. Τα εγκλήματα του κράτους αναφέρονται στην κατάχρηση εξουσίας, ως άτυπη ή επίσημη πολιτική του κράτους και των μηχανισμών του και αφορούν πράξεις που διαπράττονται από κράτη ή κυβερνήσεις, με σκοπό να προωθήσουν μια ποικιλία πολιτικών στο εσωτερικό τους ή το εξωτερικό, οι οποίες επιφέρουν φυσική, υλική ή κοινωνική βλάβη στους πολίτες ή σε πολίτες ξένων κρατών (Βιδάλη, 2015). Μια από τις πολλές διαστάσεις των κρατικών εγκλημάτων, αφορά στη νομιμοποίηση αποτρόπαιων πράξεων και την άσκηση βίας. Η θεωρία της αποποίησης ευθυνών (theory of denials) υποστηρίζει ότι οι δράστες των κρατικών εγκλημάτων, που η δράση τους παραβιάζει την ουσία της ανθρωπίνης κοινωνικής ύπαρξης, δεν αρνούνται τη διάπραξη συγκεκριμένων πράξεων (καθώς έχουν συγκεκριμένες πεποιθήσεις για αυτές), αλλά τις δικαιολογούν, αποποιούμενοι τις ευθύνες τους με το αιτιολογικό ότι πρόκειται για επιλογές επιβεβλημένες από τις συνθήκες (Cohen, 2000).

Τα κρατικά εγκλήματα έχουν και άλλες μορφές, εμφανίζονται σε περιόδους εύθραυστης ειρήνης ή εμφύλιων συγκρούσεων και παραβιάζουν το εσωτερικό ή και το διεθνές δίκαιο, πλήττοντας κυρίως τις γυναίκες και τα παιδιά. Οι βιασμοί, οι δολοφονίες και οι ακρωτηριασμοί αποτελούν κοινές πρακτικές, καθώς πάντα το γυναικείο σώμα λειτουργεί ως μέσο κυριαρχίας, υποταγής και ολοκληρωτικής υποτέλειας των ηττημένων (Wood, 2018, 2009; Sklavou, 2019). Επιπρόσθετα σε περιοχές που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση επί σειρά ετών έχουν καθιερωθεί πρακτικές όπως η σεξουαλική δουλεία και το trafficking, στη βάση της λαφυραγωγής των γυναικών ή και οι γενοκτονίες σε μια προσπάθεια ελέγχου της συνέχειας του πληθυσμού^{8,9} (van der Kolk et al., 1996). Οι θύτες μπορεί να είναι μέλη της οικογένειας ή της κοινότητας, καθώς και άτομα που ενεργούν εκ μέρους πολιτισμικών, θρησκευτικών ή κρατικών θεσμών. Τέλος, όσον αφορά τις επιπτώσεις, πέρα από τις άμεσες (βασανιστήρια, δολοφονίες, σοβαροί τραυματισμοί και σωματικές βλάβες κ.α.) και τις έμμεσες (ανομία, καθιέρωση βίαιης συμπεριφοράς, απανθρωποποίηση, ομαδικά εγκλήματα κ.α.), η επαναλαμβανόμενη και με διάρκεια ορατή και μη ορατή κρατική βία επιφέρει και σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές καταστροφές, όπως εξαφάνιση περιουσιακών στοιχείων, ξεριζωμό, περιβαλλοντικές καταστροφές, καθιέρωση βίαιων πρακτικών άσκησης της εξουσίας και τεράστιες απώλειες ανθρωπίνου δυναμικού.

Περιγραφή της έρευνας

Η μεθοδολογία της έρευνας βασίστηκε στο ποιοτικό πρότυπο. Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσα από τα ιστορικά αρχεία και τις βιβλιογραφικές πηγές, αλλά και από πρωτογενή στοιχεία που καταγράφηκαν στις προφορικές μαρτυρίες γυναικών, μέσω ατομικών συνεντεύξεων. Επομένως η μελέτη του θέματος βασίστηκε στην ανίχνευση και επεξεργασία σχετικού βιβλιογραφικού υλικού, κειμένων, εγχειριδίων και ιστορικών αρχείων για τις υπό εξέταση χρονικές περιόδους, αλλά και σε πρωτογενή δεδομένα που καταγράφηκαν μέσω της προφορικής αφήγησης, όπου αποτυπώθηκαν οι

⁸ Βλ., <https://globaljusticecenter.net/blog/937-the-rwandan-genocide-rape-and-hiv-used-as-weapons-of-war>

⁹ United Nations Security Council. (2019). *Conflict related sexual violence*. Available in:

<https://www.un.org/securitycouncil/content/reports-submitted-transmitted-secretary-general-security-council-2019>

μαρτυρίες και οι εμπειρίες των γυναικών μέσα από την προσωπική τους ιστορία όπως τις βίωσαν οι ίδιες.

Σκοπός έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η ανάδειξη του γυναικείου αφηγήματος μέσα από τη δράση και την παρουσία των γυναικών του δείγματος, στην ιστορική περίοδο από το 1923 – 1974, με στόχο την καταγραφή των εμπειριών, των προσωπικών μαρτυριών και βιωμάτων, αλλά και των επιπτώσεων του τραύματος και της βίας, κυρίως της κρατικής, σε διάφορα επίπεδα της ζωής τους.

Υποθέσεις εργασίας

Η αφήγηση των γυναικών στο πέρασμα του ιστορικού χρόνου παραμένει αθέατη, καθώς ο αγώνας τους σε πολλά επίπεδα και οι επιπτώσεις αυτού στην προσωπική, οικογενειακή, επαγγελματική, οικονομική και κοινωνική ζωή τους αποσιωπώνται, περιθωριοποιούνται ή και αντικαθίστανται με την καταγραφή ιστορικών, πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων και επιτευγμάτων.

Η ατομική μνήμη και μαρτυρία και η καταγραφή αυτών στο σήμερα συμβάλλει στην επούλωση του συλλογικού τραύματος, καθώς και στον εκδημοκρατισμό της ιστορίας, στην αποκατάσταση της θέσης και του αγώνα της γυναίκας και στην αναδιαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και ιστορίας, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές πεποιθήσεις, ιδέες και αντιλήψεις.

Μεθοδολογία έρευνας

Η επεξεργασία των προσωπικών αφηγήσεων βασίζεται στη θεματική ανάλυση (Τσιώλης, 2014; Γαλάνης, 2018; Braun, Clarke, 2006). Βάσει της συγκεκριμένης μεθόδου κατασκευάστηκαν προκαθορισμένες κατηγορίες για την ομαδοποίηση των δεδομένων, σύμφωνα με τους άξονες του ερευνητικού εργαλείου της ημιδομημένης συνέντευξης. Βασικός στόχος ήταν να ανιχνευτούν μέσα από τις συνεντεύξεις συμπεριφορές, εμπειρίες, πεποιθήσεις και γεγονότα, ώστε στη συνέχεια να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα για τις υπό μελέτη ερευνητικές διαστάσεις.

Εργαλείο συλλογής δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω του εργαλείου των ατομικών συνεντεύξεων, το οποίο αποτελεί πηγή άντλησης στοιχείων στην ποιοτική έρευνα και συμβάλλει σε μια εις βάθος προσέγγιση των ερευνητικών διαστάσεων (Καλλινικάκη, 2010; Howard & Sharp, 2000). Οι συνεντεύξεις ήταν ημιδομημένες, με διάρκεια 1 ½ - 2 ½ ώρες.

Δείγμα

Το δείγμα αποτελείτο από 10 γυναίκες, οι οποίες μέσα από τους πολύπλευρους ρόλους που υιοθέτησαν, βίωσαν την κρατική βία και την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους και τις συνέπειες στη ζωή τη δική τους ή και άλλων οικείων προσώπων. Η εύρεση του δείγματος πραγματοποιήθηκε με την τεχνική της χιονοστιβάδας, κυρίως μέσω της Εταιρείας Φίλων του Χώρου Μνήμης της Αντιδικτατορικής Αντίστασης, στη Θεσσαλονίκη και του Συλλόγου Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών 1967

– 1974 (ΣΦΕΑ), στην Αθήνα¹⁰, ώστε να είναι αντιπροσωπευτικό στα χαρακτηριστικά του υπό μελέτη πληθυσμού.

Επεξεργασία και ανάλυση δεδομένων

Στόχος της ανάλυσης στη συγκεκριμένη ερευνητική εργασία ήταν η δόμηση και οργάνωση μιας αναλυτικής καταγραφής κωδικοποιήσεων και των θεμάτων που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις για την παραγωγή νέας γνώσης, μέσω πρωτογενών στοιχείων (Howard & Sharp, 2000). Στη βάση αυτή η ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το λογισμικό πρόγραμμα NVivo14, που χρησιμοποιείται στην ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα.

Κύρια ερευνητικά συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να αναδείξει τον πολιτικό, κοινωνικό και προσωπικό αγώνα των γυναικών σε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο, από το 1923 – 1974. Υπό το πρίσμα των γυναικείων προσωπικών μαρτυριών, ως βιωμένες εμπειρίες και τη μελέτη από το υπάρχον αρχειακό υλικό στοχεύσαμε στο να εντοπίσουμε τους «μύθους» και τις «σιωπές», τόσο στις μαρτυρίες, όσο και σε όψεις της δημόσιας ιστορίας και ζωής που αφορούν τις επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, δεδομένου του υποκειμενικού στοιχείου στις αφηγήσεις. Εξάλλου η επεξεργασία της συλλογικής μνήμης ξεκινά από την ανάκληση των βιωμάτων τη στιγμή που συνέβησαν και στη συνέχεια η ατομική μνήμη τροποποιεί, επιλέγει, αναπροσαρμόζει ή και σβήνει.

Οι γυναίκες του δείγματος ηλικίας 71 έως 100 ετών, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Ελλάδα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη και επαρχιακές πόλεις) σε ταραγμένες και δύσκολες εποχές. Έλαβαν όμως αξιόλογη μόρφωση (σχεδόν όλες πανεπιστημιακή) και εργάστηκαν σε υψηλού κύρους επαγγέλματα, παράγοντας αξιόλογο επιστημονικό έργο. Μία γυναίκα δεν κατάφερε να σπουδάσει (φοίτησε σε σχολή οικοκυρικών) λόγω της νοοτροπίας ότι τα κορίτσια δεν μορφώνονται, αλλά και των προβλημάτων επιβίωσης και μία δεν άσκησε το επάγγελμά της, διότι είχε την αποκλειστική φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών. Σχεδόν όλες τόνισαν την προτεραιοποίηση της μόρφωσης και της παιδείας στην πατρική τους οικογένεια και ανέφεραν ότι ακόμη και αν οι γονείς τους δεν ασκούσαν επαγγέλματα υψηλού κύρους, η σκέψη τους διαπνεόταν από προοδευτικότητα, δημοκρατικές και ανθρωπιστικές αξίες. Η πατρική οικογένεια εξάλλου λειτούργησε ως αφετηρία για τη μετέπειτα δράση τους, καθώς όλες οι οικογένειες είχαν παρελθόν με ανάλογες εμπειρίες...αγώνες, διώξεις, εξορίες, φυλακίσεις και σοβαρές απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, αλλά και μέσα από ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς που διατηρούνται ακόμη.

Από τις δέκα γυναίκες, οι επτά απέκτησαν δική τους οικογένεια και παιδιά (κατά μέσο όρο δύο). Μια γυναίκα ανέφερε διαζύγιο χωρίς επόμενο γάμο και δύο συντροφικές σχέσεις ή και συμβίωση. Από τις επτά έγγαμες, μόνο οι τρεις έχουν τους συζύγους τους εν ζωή. Όλες διακρίνονταν από πνευματική διαύγεια και καθαρότητα στη σκέψη και το λόγο, ενώ παραμένουν πολύ δραστήριες στην καθημερινότητά τους ή και στα κοινά ή αναπτύσσουν ερευνητικό ή και συγγραφικό έργο.

Οι γυναίκες στις ιστορίες τους τοποθετούν χρονικά τον εαυτό και τις δράσεις τους κυρίως από την Κατοχή και μετά, μεγαλώνοντας και μπαίνοντας σταδιακά στα χρόνια που έφεραν τη δικτατορία στην Ελλάδα και το Πολυτεχνείο. Διηγήθηκαν εμπειρίες καθώς όλες άμεσα ή έμμεσα (μέσω των συζύγων

¹⁰Δεν αποτελεί σκοπό της παρούσας έρευνας η καταγραφή μεγάλου αριθμού γυναικών, αλλά η επικέντρωση σε μια εις βάθος μελέτη των ευρημάτων, ώστε να εντοπιστούν και να αναλυθούν όλες οι υποθέσεις της έρευνας. Ένα μεγάλο δείγμα δεν εξυπηρετεί τους στόχους της ποιοτικής έρευνας, αντίθετα μπορεί και να λειτουργεί αρνητικά, καθώς με την αύξηση του μεγέθους του δείγματος μπορεί να χάνονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά ή η εξατομίκευση στις περιπτώσεις που επιδιώκει η ποιοτική έρευνα (Bordage & Dawson, 2003).

τους) είχαν ενεργό δράση. Ο λόγος που δύο από τις δέκα δεν αναδείχθηκαν οι ίδιες, αφορούσαν στο ότι οι σύζυγοί τους αποτέλεσαν κορυφαίες φιγούρες του αντιδικτατορικού αγώνα και της μεταπολίτευσης. Η κάθε μια περιγράφει τη δική της ιστορία, εμπειρία, σημαντική στιγμή, μεγάλο φόβο ή το δικό της τραύμα που τη συντροφεύει ακόμη. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και οι προ υπάρχουσες μνήμες της παιδικής ηλικίας με διώξεις και φυλακίσεις των γονιών ή συγγενών τους:

«έγινε η κατοχή και φύγαμε από την Αθήνα, αν δεν φεύγαμε θα είχαμε πεθάνει από την πείνα, έξι μέρες για να βρούμε αυτοκίνητο, μας έβαλε η αστυνομία σε φορητό και πιο έξω μας πέταξε τα πράγματα έξω από το φορητό και ευτυχώς ήρθε η αστυνομία και μας έβαλε τα πράγματα επάνω και μας πήγε στα Γιάννενα... έραβα με είδος με ότι μου δίνανε, στάρι, ένα σωρό πράγματα και έτρωγα... δεν υπήρχαν λεφτά πουθενά...»

«...κατεβαίνω στα Προπύλαια και συμμετείχα στην πρώτη μαζική εκδήλωση φοιτητών ενάντια στο καθεστώς... φυσικά θα συμμετείχα και μας διέλυσαν βιαίως... με συνέλαβαν και με πήγαν στην Ασφάλεια στην Μιχαλακοπούλου και με περιλαμβάνει ο ...»

«αν δεν ήμουν στην ηλικία που ήμουν δεν θα τα έβγαζα πέρα νομίζω, με ρώταγαν οι φίλες μου πως αντέχεις και έλεγα τι να κάνω να αφήσω τον άντρα μου να μην ξέρω αν ζει ή αν πεθαίνει στα χέρια της ΕΣΑ...»

«...ο πατέρας μου ανάπηρος πολέμου και μετά με διώξεις και εξορίες, δεν υπήρχε άλλη επιλογή και από την οικογένεια από τον τρόπο που μεγαλώσαμε, ήτανε μια πολύ συνειδητή επιλογή από νωρίς, όπως ήταν και το να μορφωθούμε να πάμε σε καλά σχολεία, γλώσσες και ο γάμος εντάξει δεν ήταν προτεραιότητα...»

Περιγράφοντας λοιπόν τις εμπειρίες τους, κάνουν λόγο για τις δύσκολες συνθήκες στην καθημερινότητά τους, την απομάκρυνση από τα σπίτια τους ή τις σπουδές τους, την αποστέρηση αγαπημένων τους ανθρώπων, τη φτώχεια, την πείνα και τη γενικότερη δυσκολία επιβίωσης.

Τα παραπάνω (συν)αξιολογήθηκαν και αποτιμήθηκαν μέσα από την οπτική της κρατικής βίας και κυρίως των κοινωνικών και δομικών χαρακτηριστικών και των μορφών έκφρασης αυτών, στη βάση της νοηματοδότησης μέσα από τη μοναδική ματιά και εμπειρία των γυναικών του δείγματος, σε κάθε εποχή, ανάλογα με τη θέση των γυναικών σε αυτή:

«...«στα χωριά μας καλά που έγινε το αντάρτικο και σωθήκαμε, οι άντρες θα ήταν στα καφενεία και εμείς στα σπίτι, η κοινωνία στην Ήπειρο δεν ήταν ιδιαίτερα καθυστερημένη, ο κανόνας ήταν οι άντρες μετανάστες οι γυναίκες ήταν πίσω, χωράφια, παιδιά και αυτό, ξαφνικά ήρθε το αντάρτικο και αρχίσαμε να διαβάζουμε και να κάνουμε θεατρικές παραστάσεις και να βάζουμε φυσεκλίκια και να ανεβαίνουμε στο βουνό, αυτό ήταν επανάσταση, κοινωνική επανάσταση...»

«...αυτά δεν υπήρχαν με το φύλο, αυτά γίνανε μετά τη μεταπολίτευση, ήμασταν όλοι μαζί, εγώ μπορώ να σου πω περισσότερους φίλους είχα πάντα άντρες στη ζωή μου, δεν είχαμε τέτοια, αυτό μου το είχαν ξαναρωτήσει ή αν ήταν πολλές γυναίκες στα Ιουλιανά στις διαδηλώσεις και με εξέπληξε, και βέβαια ήταν πολλές...»

«...τι να λέμε τώρα...ζήσαμε την πορεία του Λαμπράκη, αυτό ξεπέρασε το πολιτικό...για εμάς όλα αυτά ήταν διαδήλωση ζήσαμε τη δολοφονία του Πέτρουλα, τα Ιουλιανά αυτά ήταν πολεμικές καταστάσεις και οι κηδείες που έγιναν μετά του Σεφέρη, του Παπανδρέου ο κόσμος φυσικά και πήγανε και για τον ποιητή αλλά όχι μόνο για αυτό...τις έχω γνωρίσει όλες τις γυναίκες, έχω ζήσει μαζί τους, οικογένειες που βλέπεις όλο τον Εμφύλιο μπροστά σου, εμείς δεν ζήσαμε τον Εμφύλιο, αλλά ζήσαμε όλες τις συνέπειές του και τώρα φτάνουμε στο σημείο να απαξιώνονται όλες οι κατακτήσεις των ανθρώπων».

Οι επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα ήταν σοβαρές και επηρέασαν τη ζωή τους σε όλα τα επίπεδα στα επόμενα χρόνια τότε, αλλά ακόμη και στο σήμερα:

«...Γύρισα δεν μπορούσα να δώσω τις εξετάσεις μου για να προχωρήσω, δώσαμε μάχη με τον

υπουργό που ήταν για να μας δώσει τη δυνατότητα να συνεχίσουμε τις σπουδές, μου είπε άμα θέλω να με στείλουν έξω και του λέω πήγα εγώ δυόμισι χρόνια εξορία για να μου πείτε να φύγω από την πατρίδα μου;;...πολλά προβλήματα είχαμε και από αυτό το τρομερό κρύο στις φυλακές, ακόμη και σήμερα χρόνια προβλήματα...»

«...όταν έπεσε η χούντα δεν μιλούσαμε καθόλου, δεν μιλούσαμε για να περιφρουρήσουμε την ψυχική ηρεμία του άντρα μου, όταν τα σκέφτομαι όλα αυτά κλαίω...αυτός ο άνθρωπος υπέφερε τόσο πολύ και εγώ από την άλλη απλά προσπαθούσα να έχω υπομονή, όλους μας επηρέασε πολύ...»

«...έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη ζωή μου όλο αυτό...χώρισα με τον άντρα μου...και φυσικά σήμερα όλο αυτό που το κατάλαβα μετά ότι δεν μπόρεσα ποτέ να αποκτήσω παιδί, που τα λατρεύω...»

«...η σοβαρή η συνέπεια για εμένα ήταν το θέμα το επαγγελματικό, αποκόβεσαι...ήταν σοβαρή υλική ζημιά, αλλά όχι μόνο υλική... στην αρχή με διαγράψανε από τα μητρώα της σχολής, σαν να μην υπήρξα ποτέ...μην βλέπεις τώρα που μιλάω, για πολλά χρόνια αρνούμασταν να μιλήσουμε...δεν δίναμε καμία από τις κοπέλες καμία συνέντευξη...».

Για τα παιδιά ανέφεραν επίσης την ψυχική πίεση και το στρες από τις δύσκολες συνθήκες που βίωσαν. Κατέβαλλαν δε μεγάλη προσπάθεια, ώστε να μεγαλώσουν σε όσο το δυνατόν πιο ομαλές συνθήκες με αγάπη, παρά τα έντονα προβλήματα που βίωσαν οι οικογένειες στην προσπάθειά τους να ορθοποδήσουν ψυχολογικά ή και οικονομικά/επαγγελματικά:

«...ο άντρας μου ήταν μια φιγούρα λεβέντικη μετά υπέφερε, υπέφερε, δεν το έδειχνε ήταν πολύ αξιοπρεπής άνθρωπος και η συμπεριφορά του άλλαξε σε όλους μας και στα παιδιά...άκουγα πάντα αυτό το “αχ”...αντέξαμε γιατί του είχα και μου είχε πολύ μεγάλη αγάπη...»

«...αυτά όλα είχαν επίδραση και στα παιδιά, στα παιδικά τους τα μικρά τους χρόνια, όσο και να προσπαθούσα να το κρύψω...προσπαθούσα να τους κρύψω πράγματα, αλλά έβλεπα αυτά τα μάτια να ρωτάνε, αχ δεν θέλω να μιλήσω άλλο για αυτό...»

«...«Εμείς σαν οικογένεια είμαστε πολύ δεμένοι...όλοι μας και με τη μάνα μου, η μάνα μου είχε γυρίσει όλη την Ευρώπη...ζήσαμε πολύ αγάπη και αυτό πέρασε και στα παιδιά...για αυτό και όλο αυτό το ξεπεράσαμε πολύ γρήγορα...».

Οι γυναίκες διέθεταν δύναμη και ψυχική ανθεκτικότητα, η οποία αποδίδεται από τις ίδιες είτε στο στενό οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, είτε στις σχέσεις τους με τις/τους συναγωνίστριες/ές τους από εκείνα τα χρόνια μέχρι σήμερα, είτε και στα δικά τους ατομικά χαρακτηριστικά και στην επιτακτική ανάγκη για επιβίωση. Αυτό αναδεικνύεται και από την ανθεκτικότητα, που έδειξαν οι γυναίκες που έζησαν χρόνια στην εξορία σε ξερονήσια ή στις φυλακές. Σταδιακά έβρισκαν τρόπους να ανταπεξέλθουν, ανακάλυπταν δεξιότητες επιβίωσης και επίλυσης προβλημάτων. Πάντα βέβαια οι μεταξύ τους σχέσεις και οι ισχυρές φιλίες που ανέπτυξαν αποτελούσαν βασική ασπίδα προστασίας και αλληλοϋποστήριξης:

«...είχαμε αυτό το κλίμα παρά τα προβλήματα ήμασταν χαρούμενες, όλες είμασταν νέες γυναίκες και οι άντρες μας ήταν όλοι πιασμένοι, πηγαίναμε στα επισκεπτήρια όλες μαζί, η πιο μικρή ήταν 20 χρονών, τρεις νέες γυναίκες γελαστές και αν ήταν οι δύο από εμάς παρούσες έφτανε και παρασύραμε και τις άλλες... εμένα οι παρέες μου με έσωσαν...του έλεγα του Χ. ακόμη και μέχρι πριν λίγα χρόνια που πέθανε, ξέρεις τι σου χρωστάω εσένα αυτό το χιούμορ σου στα δύσκολα...»

«...«εκεί μάθαμε και τη μέθοδο με το τικ, τακ μεταξύ των κελιών που έπαιρνε χρόνο βέβαια για να ξέρουμε τι γίνεται ποιον πιάσανε, ποιον φέρανε κτλ...έτσι έγινε και το τραγούδι του Μίκυ...»

«...καταρχήν μέσα στη σχολή είχαμε μια φίλια με ανθρώπους εξαιρετικούς που συμμετείχαν στο 114 και στη Νεολαία Λαμπράκη, πάρα πολύ φίλοι, μέσα από την ΕΔΑ επίσης...έφτιαξα παντού έναν κόσμο μια μεγάλη οικογένεια...πόσο μου λείπουν και σήμερα...».

Ο αγώνας της επιβίωσης για κάθε μια είχε τα δικά του χαρακτηριστικά επίσης. Μέσα στις φυλακές

και στις ανακρίσεις υπήρχε ο κανόνας της σιωπής ως μέθοδος προφύλαξης στη μήνη των βασανιστών, στις εξορίες οι γυναίκες ανακαλούσαν όλες τις πιθανές και απίθανες μεθόδους επίλυσης προβλημάτων για να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές κακοποιητικές συνθήκες διαβίωσης, με ότι εφόδια πνευματικά ή υλικά διέθεταν. Όλες ανάλογα το κοινωνικό, επαγγελματικό και μορφωτικό τους υπόβαθρο είχαν οργανωθεί σε ομάδες αυτοβοήθειας, υποστήριξης, ψυχαγωγίας και καθημερινής κάλυψης αναγκών:

«...Με φώναζαν ένα πρωί στη σκηνή του Διοικητή στην Αστυνομία και μου είπαν να γίνω χαφιάς για να καταδίδω κόσμο. Λέω, κύριε Διοικητά, εσείς έχετε τελειώσει πανεπιστήμιο, έχετε κάνει πολλά μαθήματα και είσαστε σε θέση να κρίνετε ποιος λέει αλήθεια και ποιος λέει ψέματα, εγώ... κάναμε τις αγράμματα...είμαι μια αγράμματη που να ξέρω ποιος λέει αλήθεια και ψέματα και δεν θέλω να πάρω κόσμο στον λαιμό μου. Μπορώ να κάτσω να δουλέψω....»

«...Εκείνο που δεν έκανα ποτέ εγώ εκεί, το άκουγα που το κάναν άλλοι, ήταν να τους βρίσω, εγώ δεν τους έβρισα, δεν άκουσαν από το στόμα μου τίποτα....Γιατί να τους βρίσω; Να φάω πιο πολύ ξύλο; Εγώ κοιτούσα πώς θα κυλήσει ο καιρός και να βγουν να μην βγω σακατεμένη. Είδες τι έπαθαν άλλοι συναγωνιστές....».

Σε όλη τη διάρκεια των αφηγήσεων οι γυναίκες φαίνεται να έχουν μια πολύ ξεκάθαρη ματιά και συμμετοχή στα τωρινά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, αλλά και μεγάλη αγωνία για την απανθρωποποίηση των κοινωνιών. Παρότι είχαν κυρίως ψυχολογική δυσκολία να ανακαλέσουν και να διηγηθούν γεγονότα, το θεώρησαν υποχρέωσή τους, διότι θεωρούν ότι η ιστορία δυστυχώς επαναλαμβάνονται με χειρότερους όρους. Για αυτό επισήμαναν την ανάγκη να καταγραφούν οι μαρτυρίες τους, ώστε να γνωρίσουν οι επόμενες γενιές το παρελθόν, να αποφευχθούν παρόμοιες καταστάσεις και ανάλογες θηριωδίες από κάθε μορφή εξουσίας.

Συζήτηση

Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος μεταδιδακτορικής μελέτης και επικεντρώνεται κυρίως στο γυναικείο αφήγημα και την ανάδειξη μέσω αυτού της βιωμένης εμπειρίας των γυναικών και των επιπτώσεων της βίας και της υποταγής στην εκάστοτε εξουσία. Η αλληλεπίδραση του παλαιότερου εαυτού, ως δρών υποκείμενο μετατρέπει τις γυναίκες σε αφηγήτριες με τη μοναδική τους ατομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική και ψυχολογική ταυτότητα, δεδομένου του κινδύνου μετασχηματισμού ή επαναδιαμόρφωσης της τότε εμπειρίας στο σήμερα. Οι αφηγήσεις, όπως λέει και η Van Boeschoten (2003) «αποτελούν συνεχείς πνευματικές διαδικασίες, συνειδητές ή μη, που αφορούν αμυντικούς μηχανισμούς και στρατηγικές επιβίωσης, συμβολικές αναπαραστάσεις των σημείων αναφοράς και δόμηση των βιωμάτων του παρελθόντος σε συλλογική μνήμη που συνεχώς ανανεώνεται από την επίδραση των παρόντων γεγονότων». Η παραπάνω διαδικασία έχει να κάνει και με την προσπάθεια των ανθρώπων να κατανοήσουν αυτό που τους συνέβη σε ένα παρελθοντικό διάστημα, σε μια διαδικασία εκλογίκευσης και αφομοίωσης των γεγονότων και ειδικά των τραυματικών.

Το γυναικείο αφήγημα παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το ανδρικό ή την καταγραφή των ιστορικών δεδομένων γενικά. Επιπρόσθετα, για χρόνια δεν ήταν εκφρασμένο. Λόγω των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών, ο ρόλος και οι αγώνες των γυναικών δεν αναδεικνύονταν ή καλύπτονταν στη σκιά ανδρικών ή πολεμικών αφηγημάτων και ηρωικών πράξεων. Η ιστορία συστηματικά παραγκωνίζει τις ιστορίες των γυναικών και ειδικά τα θέματα της σεξουαλικής θυματοποίησής τους και της πολιτικής βίας με βάση το φύλο. Όμως η γυναικεία διάσταση στην ιστορία συμβάλλει στον εκδημοκρατισμό και στη σωστή αποτύπωση όλων των διαστάσεών της. Όπως επιβεβαιώνει και η Βερβενιώτη (2013, 2021) στις έρευνές της, ο αγώνας για την ελευθερία ειδικά σε παλαιότερα χρόνια, την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου, έδωσε βήμα στις γυναίκες, τις έβγαλε

από τα σπίτια, τις έκανε ισότιμες και «χρήσιμες». Σύμφωνα με τη Βαρών – Βασάρ (2009)¹¹, η κοινωνική διάσταση αυτής της εμπειρίας είχε για τις νέες γυναίκες ένα ιδιαίτερο βάρος, διαφορετικό από αυτό που είχε για τους συνομήλικούς τους νέους άνδρες. Τάχθηκαν για πρώτη φορά στο πλευρό των ανδρών ισάξια, καθώς αισθάνθηκαν ότι υπήρχαν πολλά που κινδύνευαν να χάσουν και πρώτα από όλα την αξιοπρέπεια, την ελευθερία τους και την οικογένειά τους (Χρονάκη, 1982)¹².

Βέβαια «το κοίταγμα προς τα πίσω» ενέχει μεθοδολογικούς κινδύνους. Πέρα λοιπόν από το πρόβλημα της αορατότητας των γυναικών μέσα στην ιστορία, οι προφορικές μαρτυρίες και μνήμες θέτουν μια σειρά από γενικότερα ζητήματα αναφορικά με τη χρήση και τη συγκρότηση των ιστορικών πηγών. Αυτά αφορούν στην εννοιολόγηση της αντικειμενικότητας και την ερμηνεία της, αλλά και την αναγνώριση του ερευνητικού αντικειμένου ως ενεργού και δρώντος υποκειμένου. Πολλώ δε μάλλον όταν οι αφηγήσεις των γυναικείων ιστοριών αντλούνται από μακρόχρονες και ταραχώδεις εποχές, καθώς ο χρόνος λειαίνει τα τραύματα αλλά επιπλέον σβήνει την ατομική μνήμη, την μετατρέπει σε ατομική αλήθεια και προσωπική αφήγηση, η οποία συνήθως συμπίπτει με τη συλλογική πραγματικότητα (Βερβενιώτη, 2017). Από την άλλη, χρειάζεται επαρκές χρονικό διάστημα, σοβαρές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές, ώστε τα τραύματα να επουλωθούν, τα γεγονότα να λεκτικοποιηθούν και να γίνουν διαχειρίσιμα προς αφήγηση (Βερβενιώτη, 2021). Στη βάση αυτή το ατομικό και συλλογικό πλαίσιο μνήμης διαμορφώνεται και ερμηνεύεται διαφορετικά μεν, αλλά τα υποκείμενα μπορούν να εκφράσουν τις εμπειρίες και τη μνήμη τους, μέσα σε ένα πλαίσιο ουδετερότητας και ασφάλειας. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι αυτό της μελέτης της σεξουαλικής βίας κατά των γυναικών, καθώς η μεθοδολογική στροφή στην ανάλυση των αφηγηματικών πηγών και των μαρτυριών των θυμάτων, έδωσαν στη βία του βιασμού ιστορική υπόσταση (Brownmiller, 1976; Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, 1993; Dobash, Dobash, 2000).

Όσον αφορά τις επιπτώσεις στη ζωή των γυναικών, σε πολλές διηγήσεις φαίνεται η διάρκεια του τραύματος σε βάθος χρόνου (Hirigoyen, 2000). Οι συνέπειες της ψυχολογικής βίας έχουν πολύ μεγαλύτερη διάρκεια από αυτές της σωματικής και της σεξουαλικής, ακόμη και όταν αυτές παύουν να υφίστανται, παρότι δεν αφορά σε ορατά επακόλουθα, δηλαδή σε τραύματα ή κακώσεις κ.α. Η Bacqué (2004) συσχετίζει τις ψυχοσωματικές επιπτώσεις της βίας με τις μετατραυματικές συνέπειες του πένθους. Οι γυναίκες παρά τις βαρύτερες επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, διέθεταν ψυχική ανθεκτικότητα, η οποία αποδίδεται από τις ίδιες είτε στο στενό οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, είτε στις σχέσεις τους με τις/τους συναγωνίστριες/ές τότε και σήμερα, είτε στα δικά τους ατομικά χαρακτηριστικά και φυσικά στην επιτακτική ανάγκη για επιβίωση.

Η γυναικεία ταυτότητα, με όλες τις διαστάσεις της, αποτελεί ικανή συνθήκη για τη διασφάλιση της ισότιμης και ορθής δημοκρατικής ιστορίας. Η αποτύπωση της ιστορίας και της καθημερινότητας των

¹¹ «Στο πλαίσιο του αντιστασιακού κινήματος πραγματοποιήθηκε μια πραγματικά μαζική προσχώρηση νέων γυναικών σε συλλογικούς φορείς, όπως ήταν οι διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις, σε πρωτοφανή κλίμακα για την ελληνική κοινωνία. Το κίνητρο για τη στράτευση σ' αυτές τις οργανώσεις υπήρξε, κατά πρώτο λόγο, η βούληση των νέων γυναικών α προσφέρουν στην υπόθεση της Αντίστασης. Όμως, πέρα απ' ην πρωταρχική του διάσταση, το φαινόμενο της μαζικής γυναικείας συμμετοχής είναι πολυδιάστατο, και σηματοδοτεί μία από τις τομές στην ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα. Η κοινωνική διάσταση αυτής της εμπειρίας είχε για τις νέες γυναίκες ένα ιδιαίτερο βάρος, διαφορετικό από αυτό που είχε για τους συνομήλικούς τους νέους» (Βαρών Βασάρ, 2009, σελ. 82).

¹² «...Οι περισσότερες ήταν κλεισμένες στο σπίτι και με πρόσθετο λόγο την αγραμματοσύνη τους, δεν είχαν καμία δυνατότητα επικοινωνίας με τον έξω κόσμο και κοινωνικής προαγωγής ... θεωρούσαν το να εργάζεται μια γυναίκα υποτιμητικό, ακόμα και ηθικά ύποπτο ... η θέση της αγρότισσας ήταν ακόμα χειρότερη, κατατασσόταν σε μια θέση παραπλήσια με τα κατοικίδια...».

γυναικών αφορά σε μια διαδικασία ανατροπής της περιθωριοποίησης και της αορατότητας που συστηματικά επιδιώκεται και σε μεγάλο βαθμό επιτυγχάνεται. Η συμμετοχή των γυναικών στους αγώνες επιπλέον σηματοδότησε σε ένα βαθμό την ανατροπή των κυρίαρχων έμφυλων σχέσεων και ρόλων και πολύ περισσότερο, τη χειραφέτηση των γυναικών. Προφανώς υπάρχουν εμπειρίες και αναμνήσεις που δεν θα γίνουν ποτέ αφηγήσεις, όμως η ιστορία των γυναικών αποτελεί σημαντικό κομμάτι στο παζλ της αποτύπωσης των «χαμένων» ιστοριών στην ιστορική αφήγηση και στις πολλαπλές επιπτώσεις στη ζωή των ιδίων και του περιβάλλοντός τους. Όμως η αφήγηση των γυναικών, για την οποία πολύ λίγος χώρος και χρόνος αφιερώθηκε μέσα στα χρόνια, είναι σημαντικό να αναδειχθεί λόγω της ιδιαιτερότητας, αλλά και των χαρακτηριστικών του φύλου, καθώς διαφοροποιείται σημαντικά από την καταγραφή γεγονότων, καταστάσεων και βιωμάτων από αυτά των ανδρών (συν)αγωνιστών ή την ανάλυση και απλή παράθεση στοιχείων για την εκάστοτε πολιτική, εθνική/πατριωτική ή ιστορική συγκυρία.

Επίλογος

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η καταγραφή και η ανάδειξη του σημαντικού ρόλου των γυναικών, ώστε να αναδειχθεί η αθέατη και η εμφανής πλευρά του αγώνα τους, στην ιστορική περίοδο από το 1923 – 1974. Δόθηκε έμφαση στις συνέπειες στην προσωπική, την οικογενειακή, την επαγγελματική και την κοινωνική τους ζωή, αλλά και στην ανάδειξη του αφηγήματός των γυναικών, ως μέσου αποτύπωσης του ερμηνευτικού και σχετικιστικού περιγράμματος της εμπειρίας τους και της άσκησης της κρατικής βίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Tregeagle, S., & Darcy, M. (2008). Child welfare and information technology: Today's challenge. *British Journal of Social Work*, 38 (1), 1481-98. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcm048>

Αβδελά, Ε., & Ψαρρά, Α. (1997). (Επιμ.). *Σιωπηρές ιστορίες στην ιστορική αφήγηση. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αλεξάνδρεια.

Anagnostopoulos, D., Buchanan, N.T., Pereira, C., & Lichty, L.F. (2009). School staff responses to genderbased bullying as moral interpretation: An exploratory study. *Educational Policy*, 23, 519-553.

Αποστολοπούλου, Ν. (1981). *Δε δουλώνω...δεν απογράφω!* Σύγχρονη Εποχή.

Archambault, F. (2016). Το ξεχασμένο μνημείο. Το όρος Moucher και η κατασκευή της μνήμης στη Γαλλία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο: Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας, Λ. Φλιτούρης, (Επιμ.), *Κατοχική Βία 1939 – 1945* (σελ. 249 – 274). Ασίνη.

Αρσένη, Κ. (2005). *Μπουμπουλίνας 18*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αξιώτη, Μ. (1980). *Απαντα. Γ' τόμος. Χρονικά*. Κέδρος.

Βαρών Βασάρ, Ο. (2009). *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Εστία.

Βερβενιώτη, Τ. (2021). *Οι άμαχοι του Ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Κουκκίδα.

Βερβενιώτη, Τ. (2017). *Διπλό βιβλίο: Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*. Κουκκίδα.

Βερβενιώτη, Τ. (2013). *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. Κουκκίδα.

Βερβενιώτη, Τ. (2004). Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια; Στο: Μ. Mazower (Επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943 – 1960* (σελ. 121 – 138). Αλεξάνδρεια.

Βιδάλη, Σ. (2015). Εγκλήματα του Κράτους. Πολιτικές παραποίησης της πραγματικότητας και απάνθρωπη κρατική βία. Στο: Β. Καρύδης, Θ. Χουλιάρης

(Επιμ.), *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα – Σύγχρονες προσεγγίσεις* (σελ. 209-231). Σάκκουλας.

Blalock, H. (1960). *Social Statistics*. McGraw Hill Book Company Inc.

Βόγλης, Π. (2017). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*. Αλεξάνδρεια.

Bordage, G., & Dawson, B. (2003). Experimental study design and grant writing in eight steps and 28 questions. *Medical Education*, 37, 376–385.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101. Available from: <http://eprints.uwe.ac.uk/11735>

Brownmiller, S. (1976). *Against our will. Men, women and rape*. Penguin Books-Cox & Wyman Ltd.

Γαλάνης, Π. (2018). Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα. Θεματική ανάλυση. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 35(3), 416 – 421.

Γλέζος, Μ. (2009). *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*. Στοχαστής.

Cohen, D. (1991). *Νόμος Σεξουαλικότητα και Κοινωνία. Η επιβολή της ηθικής στην Κλασική Αθήνα*. Κάτοπτρο.

Cohen, S. (2000). Human Rights and Crimes of the State: The Culture of Denial. In: J. Munchi E. Mc Lauglin, M. Langan (Eds.), *Criminological Perspectives, a Reader, Thousand Oaks* (pp. 489 – 507). New Delhi: Sage.

Colombini, M. (2002). Gender-based and Sexual Violence against Women during Armed Conflict. *Journal of Health management*, 4, 2, 167 - 183.

Δαλάκουρα, Κ., & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος} – 20ός αιώνας). Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*. Ανακτήθηκε από: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

Δαλιάνη, Μ., & Mazower, M. (2004). Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα. Στο: Μ. Mazower (Επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943 – 1960* (σελ. 105 – 119). Αλεξάνδρεια.

Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, Β. (1993). *Θεωρίες για τις Διαφορές των Φύλων*. Βάνιας.

Dobash, E., & Dobash, R. (2000). The politics and policies of responding to violence against women. In: J. Hanmen, C. Itzin (Eds), *Home truths about domestic violence. Feminist influences on policy and practice* (pp. 187 – 204). Routledge.

Δορδανάς, Σ., Λάζου, Β., Τζούκας, Β., Φλιτούρης, Λ. (2016). (Επιμ.). *Κατοχική Βία 1939 – 1945*. Ασίνη.

Erucar, S., Maltdy, J., Vostanis, J. (2018). Mental health problems of Syrian refugee children: the role of parental factors. *European Child and Adolescents Psychiatry*, 27(4), 401-409.

Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization*. Sage.

Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of peace research*, 27, (3), 291-305.

Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.

Galtung, J. (1976). Peace education: Problems and conflicts. In: M. Haavelsrud, (Ed.), *Education for peace: Reflection and Action*. IPC Science & Technology Press.

Gardam, J., & Chalesworth, H. (2000). Protection of Women in Armed Conflict. *Human Rights Quarterly*, 22, 148 - 166.

Garnezy, N., & Rutter, M. (1985). Acute reaction to stress. In: M. Rutter, L. Herson (Eds), *Child and Adolescents Psychiatry: Modern Approaches 2hd ed.* (pp. 152 – 176). Blackwell Scientific Publications.

Garnezy, N. (1984). Stress resistant children: the research for protective factors. In: J.E. Stevenson (Ed.), *Recent Research in Developmental Psychopathology* (pp. 213 – 233). Pergamon.

Goodyer, I. M. (1990). *Life Experiences, Development and Childhood Psychopathology*. John Wiley.

Gokalp Kultu, A. (2014). Armed Conflicts and Sexual Violence Against Women: An Inevitable Accompaniment? *Kosbed*, 28, 1-20.

- Heck, A. (1993). *Friedenspädagogik - Analyse und Kritik*. Essen: Die blaue Eule.
- Herman, J. (2015). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence-From Domestic Abuse to Political Terror*. Basic Books.
- Herman, J. (1996). *Η Βία – επακόλουθα, ψυχικά τραύματα, θεραπεία*. Θετίλη.
- Hirigoyen, M. F. (2000). *Ηθική παρενόχληση. Η κρυμμένη βία στην καθημερινή ζωή*. Αθήνα: Πατάκης.
- Howard, K., & Sharp, J. (2000). *Η επιστημονική μελέτη. Οδηγός σχεδιασμού και διαχείρισης πανεπιστημιακών ερευνητικών εργασιών*. Gutenberg.
- Husain, N., Creed, F., & Tomenson, B. (2000). Depression and social stress in Pakistan. *Psychological Medicine*, 30(2), 395–402
- Θεοδώρου, Β. (Επιμ.).(1996). *Γυναίκες Εξόριστες στα Στρατόπεδα του Εμφυλίου. Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ -Στράτης 1948 – 1954*. Καστανιώτης.
- Καλλινικάκη, Θ. (2010). Παραγωγή ποιοτικών δεδομένων. Στο: Θ. Καλλινικάκη (Επιμ.), *Ποιοτικές Μέθοδοι στην Έρευνα της Κοινωνικής Εργασίας* (149 – 194). Τόπος.
- Κανάκη, Χ. (2022). *Οδηγός δημοσίευσης εργασιών. Αμερικάνικη Ψυχολογική Εταιρεία, 7^η Αμερικάνικη έκδοση*. Κλειδάριθμος.
- Knox, C., & Monaghan, R. (2003). Violence in a changing political context, Northern Ireland and South Africa. In: E. Stanko (Ed.), *The meaning of violence* (pp. 184 – 202). Routledge.
- Κυριαζή, Ν. (2001). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κωστελέτος, Ι., Κόλλιας, Κ., Στεφανής, Ν. (2020). Αντίξοες Ψυχοτραυματικές Εμπειρίες της Παιδικής Ηλικίας και Σχιζοφρένεια. *Ψυχιατρική*, 31, 23 – 35.
- Λάκκα, Λ. (2019). *Λόγω Λαοκρατίας*. Εύμαρος.
- Lindsey-Curtet, C., Holst-Roness, F.T., Anderson, L. (2004). *Addressing the Needs of Women Affected by Armed Conflict An ICRC Guidance Document*. International Committee of the Red Cross Women and War.
- Mason, F., Lodrick, Z. (2013). Psychological Consequences of sexual assault. *Best*

Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology, 27, 1, 27 - 37.

Myers, D., & Wee, D. F. (2005). *Disaster mental health services: A primer for practitioners*. Brunner-Routledge.

Olf, M. (2017). Sex and Gender Differences in Post-Traumatic Stress Disorder: An Update. *European Journal of Psychotraumatology*, 8, 1351204. <https://doi.org/10.1080/20008198.2017.1351204>

Παναγιωτοπούλου, Μ. (2016). Μνήμη και ιστορία: Ιχνηλατώντας τη διατήρηση της μνήμης της κατοχικής βίας στην τοπική ιστορία της Ευρυτανίας. Στο: Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας, Λ. Φλιτούρης (Επιμ.), *Κατοχική βία 1939 – 1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία* (σελ. 361 – 396). Ασίνη.

Παπαδημητρίου, Ε. (1979). *Γυναίκες στην Εξορία*. Κέδρος.

Παπανδρέου, Ζ. (2016). Δίστομο 1944 – 2014: Η συλλογική διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος. Στο: Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας, Λ. Φλιτούρης (Επιμ.), *Κατοχική βία 1939 – 1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία* (σελ. 397 – 414). Ασίνη.

Πανούσης, Γ. (2010). Άλλο Κριτική Εγκληματολογία και άλλο κριτική στο κράτος. *Εγκλημα και Κοινωνία*, 4, 27 – 31.

Perry, B. D. (1996). *Maltreated Children: Experience, Brain Development and the Next Generation*. W.W. Norton.

Perry, B.D., Pollard, R.A., Blaickey, T.L., Baker, W., Vigilante, D. (1995). Childhood Trauma, the Neurobiology of Adaptation, and “Use-dependent” Development of the Brain: How “States” Become “Traits”. *Infant Mental Health Journal*, 16(4), 271 – 291.

Perry, B. D., & Pollard, R. (1998). Homeostasis, stress, trauma, and adaptation: A neurodevelopmental view of childhood trauma. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 7(1), 33–51.

Πετράκη, Μ. (2014). *1940-Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνιστική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*. Πατάκης.

Πέτρουλα, Δ. (1986). *Πού ‘ναι η μάνα σου μωρή;* Κέδρος.

Rutter, M. (1985). Resilience in the Face of Adversity. Protective Factors and

Resistance in the Face of Adversity. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598 - 611.

Sklavou, K. (2019). Violence against women in armed conflicts: pre, during and post. *Dialogues in Clinical Neuroscience & Mental Health*, 2(4), 254-258, <https://doi.org/10.26386/obrela.v2i4.138>

Σκλάβου, Κ. (2008). *Ενδοοικογενειακή βία και κοινωνική ένταξη των αλλοδαπών γυναικών*. Σάκκουλας

Στεφανίδου-Καρανικόλα, Ε. (Επιμ.). (2006). *Στρατόπεδα Γυναικών. Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ -Στράτης 1948 – 1954*. Αλφειός.

Σύρκου, Α. (2021). *Τρομοδρόμιο. Το πανόραμα των βασανιστηρίων στην ύστερη αρχαιότητα*. Καρδαμίτσα.

Swaine, A. (2018). *Conflict-Related Violence Against Women. Transforming Transition*. Cambridge University Press.

Τσιώλης, Γ. (2018). Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων. Στο: Γ. Ζαϊμάκης (Επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης* (σελ. 97-125). Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Τύμπα-Δημητρίου, Λ. (2010). *Μέσα απ' τα δικά μου μάτια. Αναμνήσεις από τα παιδικά μου χρόνια μέχρι σήμερα*. Ιδίας.

Turshen, M. (2001). The Political Economy of Rape: An Analysis of Systematic Rape and Sexual Abuse of Women During Armed Conflict in Africa. In C. Moser and F. Clarke(eds.) *Victors, Perpetrators or Actors: Gender, Armed Conflict and Political Violence*. Zed Books.

Turshen, M. (2000). The Political Economy of Violence against Women During Armed Conflict in Uganda. *Social Research*, 67, 3, 803-824

Φούκας, Β. Α. (2019). Όψεις της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1929-1979): Εκδημοκρατισμός, εκσυγχρονισμός, συνεκπαίδευση. Στο: Ο. Παντούλη (Επιμ.), *Συν-ομιλώντας για το φύλο στην εκπαίδευση: θεωρία, έρευνα και διδακτικές παρεμβάσεις* (σελ. 37 – 70). Ζυγός.

- Χαρίτου-Φατούρου, Μ. (2012). *Ο βασανιστής ως όργανο της κρατικής εξουσίας. Ψυχολογικές καταβολές*. University Studio Press.
- Χριστοδούλου, Μ. (2022). Μια τυπολογία των ερευνητικών σχεδίων στην ποιοτική έρευνα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 159, 91-121. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/30827>
- Χρονάκη, Ζ. (1982). *Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, 7^{ος} τόμος. Μαλλιάρης – Παιδεία.
- Young, J. (1994). Incessant chatter: Recent paradigms in criminology. In: Maguire M., Morgan R., Reiner R. (Eds.). *The Oxford Handbook of Criminology* (pp. 69 – 120). Oxford University Press.
- Van Boeschoten, R., & Danforth, L.M. (2015). *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*. Αλεξάνδρεια.
- Van Boeschoten, R. (2003). *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 – 1950)*. Πλέθρον.
- Van Boeschoten, R. (2003). Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου. Στο: Μ. Mazower (Επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943 – 1960* (σελ. 139 – 159). Αλεξάνδρεια.
- Van der Kolk, B., Mc Farlane, A.C., Weisaeth, L. (1996). (Eds). *Traumatic Stress. The effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*. The Guilford Press.
- Wood, E.J. (2018). Rape as a Practice of War: Toward a Typology of Political Violence. *Politics & Society*, 46, 4, 513 - 537.
- Wood, E.J. (2009). Armed Groups and Sexual Violence: When Is Wartime Rape Rare? *Politics & Society*, 37, 1, 131 - 161.
- Zannas, A.S., Provencal, N., Binder, E.B. (2015). Epigenetics of posttraumatic stress disorder: current evidence, challenges, and future directions. *Biological Psychiatry*, 78, 327–35.

Gender violence and state power: the invisible struggle of women through historical trajectories.

Konstantina Sklavou¹

¹ Assistant Professor, Department of Social Work, University of West Attica

ABSTRACT

The aim of this paper is to capture the image of women and the multiple roles they assumed in the years from 1923 - 1974, recording the visible and invisible violence and the effects on their lives in a long and turbulent historical period through the narrative of own. Given that their action entailed the orderly and dynamic functioning of groups, communities or even collective forms of action and resistance, through modern literature, historical sources, but also the qualitative recording of their experiences, we aim to highlight their own voice and recording the female narrative in the historical routes.

Key-words: Gender violence, Women's narrative, Resistance, Civil war, Dictatorship, State violence.

Correspondence: Konstantina Sklavou, ksklavou@uniwa.gr